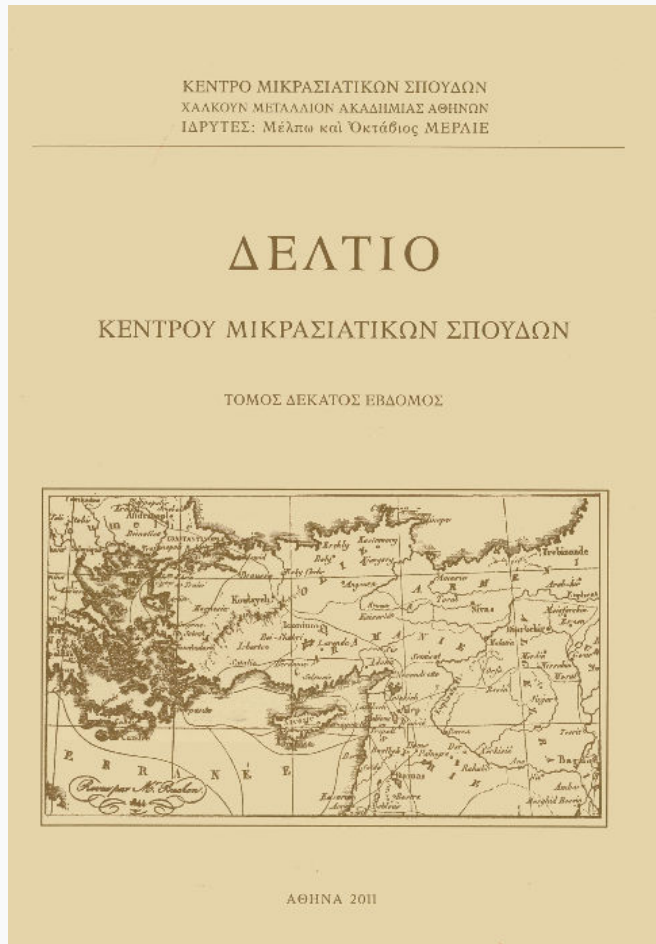

Bulletin of the Centre for Asia Minor Studies

Vol 17 (2011)

Oliver Jens Schmitt. Levantiner. Lebenswelten und Identitäten einer ethnokonfessionellen Gruppe im osmanischen Reich im Jangen 19. Jahrhundert“ [Λεβαντίνοι. Βιόκοσμοι και ταυτότητες μιας εθνοθρησκευτικής ομάδας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στον «μακρύ 19ο

Νικόλας Πίσσης

doi: [10.12681/deltiokms.33](https://doi.org/10.12681/deltiokms.33)

Copyright © 2015, Νικόλας Πίσσης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Πίσσης Ν. (2011). Oliver Jens Schmitt. Levantiner. Lebenswelten und Identitäten einer ethnokonfessionellen Gruppe im osmanischen Reich im Jangen 19. Jahrhundert“ [Λεβαντίνοι. Βιόκοσμοι και ταυτότητες μιας εθνοθρησκευτικής ομάδας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στον «μακρύ 19ο. *Bulletin of the Centre for Asia Minor Studies*, 17, 327–334. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.33>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Oliver Jens Schmitt, *Levantiner. Lebenswelten und Identitäten einer ethnokonfessionellen Gruppe im osmanischen Reich im „Jan-gen 19. Jahrhundert“* [Λεβαντίνοι. Βίοκοσμοι καὶ ταυτότητες μίας ἐθνοδρησκευτικῆς ομάδας στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία στὸν «μακρὸν 19ο αἰώνα»], *Südosteuropäische Arbeiten* 122, Μόναχο 2005, 515 σελ.

Παρά τὴ μακραίωνη παρουσία τους ἀπὸ τὸν ὕστερο Μεσαίωνα μέχρι τὸν 20ὸ αἰώνα στὰ λιμάνια τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, οἱ Λεβαντίνοι δὲν ἔχουν ἀποτελέσει ἀντικείμενο συστηματικῆς ἱστορικῆς ἔρευνας. Οἱ ἴδιοι δὲν παρήγαγαν δική τους ἱστοριογραφία, οἱ ἐθνικὲς ἱστοριογραφίες δὲν ἐνδιαφέρθηκαν γιὰ μιὰ τέτοια μεικτὴ καὶ ὑπερεθνικὴ ομάδα, ἐνῶ οἱ ἱστορικοὶ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας τοὺς εἶδαν ὡς «ξένους» καὶ ὄχι ὡς ὀργανικὸ τμῆμα τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας. Πέρα ἀπὸ τὴν κατάταξη τῶν ἐρευνητικῶν πεδίων, τὴν ἐνασχόληση μὲ τοὺς Λεβαντίνους δυσχεραίνει τὸ ἴδιο τὸ πρόβλημα τοῦ ὀρισμοῦ τῆς ομάδας, ἡ ὁποία ἀφενὸς δὲν ἀπέτελεσε ποτὲ ἓνα νομικὰ καθορισμένο σύνολο, ἓνα μιλλέτι, καὶ ἀφετέρου δείχνει νὰ ἀντιστέκεται σὲ κάθε προσπάθεια ἀκριβοῦς ὀρισμοῦ τῆς. Ὡς εἰδοποιὸ στοιχεῖο προσφέρεται μόνον τὸ καθολικὸ θρησκευμα (παρὰ τὶς ἐξαιρέσεις) καὶ ὄχι ἡ γλῶσσα, ἡ καταγωγή, ἡ κοινὴ νομικὴ δέση ἢ ἡ πολιτικὴ ὀργάνωση. Γίνονται ἔτσι κατανοητὲς οἱ δυσκολίες ποὺ πρέπει νὰ ὑπερβεῖ μιὰ πρωτοποριακὴ ἔρευνα, ὅπως αὐτὴ ποὺ ἐπιχείρησε ὁ Oliver Jens Schmitt, καθηγητῆς Ἱστορίας τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βιέννης στὴ διατριβὴ του ἐπ’ ὑφηγεία. Ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνει στὸν πρόλογο, στὴν πρώτη φάση τῆς ἔρευνας αἰσθανόταν τὸ ἀντικείμενο «νὰ ξεγλιστῶρᾶ σὰν ἄμμος ἀνάμεσα στὰ δάχτυλα» ἢ σὰν ἀντικατοπτρισμὸς νὰ ἐξατμίζεται σὲ κάθε προσπάθεια προσέγγισης.

Ἡ ἀπουσία πηγῶν ποὺ νὰ προέρχονται ἀπευθείας ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Λεβαντίνους συνιστᾷ ἴσως τὴν πιὸ προφανῆ δυσκολία. Ἡ μελέτη βασίστηκε σὲ εὐρεία ἔρευνα σὲ ἀρχεῖα τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας (τοῦ Βατικανοῦ ἀλλὰ καὶ τῶν ἐνοριῶν τοῦ Γαλατᾶ / Πέραν καὶ τῆς Σμύρνης) καὶ σὲ διπλωματικὰ ἀρχεῖα ποὺ ἀπόκεινται στὶς πρεσβεῖες καὶ τὰ προξενεῖα εὐρωπαϊκῶν κρατῶν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴ Σμύρνη (τῆς Γαλλίας, τῆς Βενετίας, τῆς Σαρδηνίας-Πεδεμοντιοῦ καὶ μετέπειτα τῆς Ἰταλίας). Ἐπίσης χρησιμοποιήθηκε ἄλλο ὕλικό, ὅπως ἐπετηρίδες ἐμπορικῶν ἐπιμελητηρίων, ταξιδιωτικὰ ἔργα καὶ ταξιδιωτικοὶ ὁδηγοί, ἀπομνημονεύματα καὶ ἐφημερίδες. Τὴν

Έλλειψη ὀθωμανικῶν πηγῶν δικαιολογεῖ ὁ συγγραφέας μὲ τρόπο πειστικὸ παραπέμποντας στὸ χαρακτῆρα καὶ στὰ κεντρικὰ ἐρωτήματα τῆς ἐργασίας του (σ. 42).

Βάσει τῶν τελευταίων δομεῖ τὴ μελέτη του θέτοντας ὡς στόχο α) νὰ ἀνασυστήσῃ τὴν κοινωνικὴ ἱστορία τῶν Λεβαντίνων στὶς βασικὲς τῆς γραμμὲς ἐξέλιξης, β) νὰ συμβάλῃ μὲ τὸ παράδειγμα τῶν Λεβαντίνων στὴ συζήτηση γιὰ τὸν ἐθνικισμὸ καὶ τὴν ἐθνικὴ ταυτότητα· κυρίως νὰ ἀπαντήσῃ στὸ ἐρώτημα πῶς μία ἐξ ὀρισμῶν ὑπερεθνικῆ ὁμάδα, ὡς σύνολο ἀλλὰ καὶ σὲ ἐπίπεδο ἀτομικῶν περιπτώσεων, ἀντέδρασε στὴ διαδικασία παγίωσης ἐθνικῶν διακρίσεων ἐντὸς τῆς κοινωνίας ὅπου ἀνήκε, καὶ γ) νὰ ἐξετάσῃ τὴ θέση τῶν Λεβαντίνων στὴν ὀθωμανικὴ κοινωνία μέσα ἀπὸ τὶς σχέσεις τῆς μὲ τὶς ἄλλες ἐθνοθρησκευτικὲς ὁμάδες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας στὸ πλαίσιο τῶν συζητήσεων περὶ διακριτῶν πολιτισμικῶν σφαιρῶν καὶ διαπολιτισμικῆς ἐπικοινωνίας. Ὁ χῶρος τῆς μελέτης περιορίζεται στὰ δύο κυριότερα κέντρα τῶν Λεβαντίνων, τὸν Γαλατὰ καὶ τὸ Πέραν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὸν Φραγκομαχαλὰ τῆς Σμύρνης, ἀφήνοντας κατὰ μέρος ἄλλα μεγάλα λιμάνια τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου μὲ μικρότερη καὶ πῖθο περιστασιακὴ παρουσία Λεβαντίνων, ὅπως ἡ Θεσσαλονικὴ καὶ ἡ Ἀλεξάνδρεια. Τὸ χρονικὸ εὖρος τῆς μελέτης, αὐτὸ τοῦ «μακροῦ 19ου αἰώνα», ἐκτείνεται ἀπὸ τὴν περίοδο τῶν Ναπολεόντειων Πολέμων μέχρι τὸν Α΄ Παγκόσμιον Πόλεμον καὶ τὴν ἴδρυση τῆς Τουρκικῆς Δημοκρατίας.

Τὸ πρῶτο μέρος ξεκινᾷ μὲ τὴν ἐξέταση τῶν ὄρων ποὺ περιέγραφαν σὲ διάφορες ἐποχὲς τὰ μέλη τῆς ὁμάδας. Ὁ ὄρος «Λεβαντίνος», ποὺ κάλυπτε παλαιότερα ὅλους τοὺς κατοίκους τῶν μεγάλων λιμανιῶν τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, χριστιανούς, μουσουλμάνους καὶ Ἑβραίους, καθιερώθηκε μόλις τὸν 19ο αἰῶνα παραμερίζοντας σταδιακὰ προηγουμένους ὀνομασίες, ὅπως «Φράγκοι» καὶ «Λατίνοι». Ὁ ὄρος διέκρινε τοὺς γηγενεῖς ἀπὸ τοὺς νεοεγκατεστημένους «Εὐρωπαίους» τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 19ου αἰώνα, ἀλλὰ παρέμεινε μιὰ ἀποκλειστικὰ «ἐξωτερικὴ», ἀρνητικὰ φορτισμένη, ὀνομασία, ποὺ δὲν υἱοθετήθηκε ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Λεβαντίνους. Στὴν ἀνάλυση τῆς δημιουργίας καὶ τῆς ἀνθεκτικότητας τῶν ἀρνητικῶν στερεοτύπων ποὺ καθόριζαν τὴν εἰκόνα τῶν Λεβαντίνων στὴ Δύση ὁ συγγραφέας συνδιαλέγεται μὲ τὴν ἀνάλυση τῆς Maria Todoroona γιὰ τὴ βαλκανικὴ περίπτωση, περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι μὲ ἐκείνη τοῦ ὀριενταλισμοῦ τοῦ Edward Said, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴν ἀπόδοση στοὺς

Λεβαντίνους μιᾶς ἀτελοῦς καὶ ὑβριδικῆς, μισδ-ἀνατολίτικης, μισδ-δυτικῆς φύσης. Οἱ Λεβαντῖνοι προκαλοῦσαν τὴ δυσφορία τῶν Δυτικοευρωπαίων, καθὼς δὲν χωροῦσαν στὶς οἰκεῖες κατηγορίες καὶ δυσκόλευαν τὶς ὅποιες ταξινομήσεις. Ὁ στιγματισμὸς τους ὡς δολοπλόκων, δουλοπρεπῶν, φιλοχρήματων καὶ ἐξαγοράσιμων, τεμπέληδων, ἐγωιστῶν, χωρὶς πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ φιλοδοξίες συνδυαζόταν μὲ τὴ «διαπίστωση» τῆς ἠθικῆς τους ἔκπτωσης, ἢ ὅποια μάλιστα ἀποτυπώνονταν στὸ παρουσιαστικὸ τους. Μαζὶ μὲ τὴν κλιμακωτὴ ἐνίσχυση τῶν βιολογικῶν καὶ ρατσιστικῶν τους συνδηλώσεων τὰ στερεότυπα αὐτὰ συνέκλιναν ὅλο καὶ καθαρότερα στὴ βασικὴ κατηγορία, ὅτι πρόκειται τελικὰ γιὰ ἀνθρώπους ἀπάτριδες. Γιὰ τὸν Εὐρωπαϊὸ παρατηρητὴ, ἰδίως τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 19ου αἰώνα, ἡ «ἐθνικὴ ἀδιαφορία» τῶν Λεβαντίνων καὶ ἡ ἐπιθυμία τους νὰ ἀπολαμβάνουν τὰ προνόμια μιᾶς εὐρωπαϊκῆς ὑπηκοότητας χωρὶς τὶς «ὑποχρεώσεις» τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας ἦταν σκανδαλώδης. «Σὲ μιὰ ἐποχὴ ποῦ ἀπαιτοῦσε μονοσήμαντες ὁμολογίες καὶ ξεκάθαρες ταξινομήσεις ὁ ρευστὸς χαρακτήρας τῆς λεβαντίνικης ταυτότητος δὲν ἔβρισκε κατανόηση» (σ. 85). Παράλληλα, ὁ συγγραφέας δὲν ὑποβαθμίζει τὴ σημασία τοῦ οικονομικοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἀνάμεσα στοὺς ντόπιους Λεβαντίνους καὶ τοὺς ξένους Εὐρωπαίους γιὰ τὴν ἐμπέδωση τῶν ἀρνητικῶν στερεοτύπων.

Στὸ δεῦτερο μέρος τοῦ βιβλίου σκιαγραφεῖται ἡ κοινωνικὴ ἱστορία τῶν Λεβαντίνων στὴν ὑπὸ ἐξέταση περίοδο βάσει στατιστικῶν ἀναλύσεων τοῦ διαθέσιμου ἀρχαικοῦ ὕλικου. Στὸν ἀρχικὸ πυρήνα τῶν Γενουατῶν καὶ Ἐνετῶν ἐμπόρων τῆς ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου προστέθηκαν στὴν ὀθωμανικὴ περίοδο μετανάστες ἀπὸ τὴ Γαλλία, τὴν Ὀλλανδία, τὴ Βρετανία, ἀλλὰ καὶ καθολικοὶ νησιῶτες τῶν Κυκλάδων καὶ τῆς Χίου, ἐπίσης καθολικοὶ καὶ οὐνίτες Ἀρμένιοι καὶ Ἀραβες. Τὸ νομικὸ καθεστῶς ὅλων αὐτῶν δὲν ἦταν ἐνιαῖο. Δίπλα στοὺς ὀθωμανοὺς ὑπηκόους (ζιμμὶ) καὶ τοὺς ξένους (χαρμπὶ) κυριαρχοῦσαν ἀριθμητικὰ οἱ βάσει τῶν διομολογήσεων προστατευόμενοι μπερατλῆδες καὶ φερμανλῆδες. Οἱ ἐπιμειξίες κυρίως μὲ ὀρθοδόξους καὶ Ἀρμένιους, λιγότερο μὲ Ἑβραίους, ἐξασφάλιζαν τὴ δημογραφικὴ ἐπιβίωση τῆς ὁμάδας. Χαρακτηριστικὸ τῶν Λεβαντίνων ἦταν ἡ πολυγλωσσία. Ἡ πλειονότητα, εἰδικὰ στὴ Σμύρνη, μιλοῦσε τὴν καθομιλουμένη ἑλληνικὴ, ἀλλὰ τὰ ἰταλικά καὶ τὰ γαλλικὰ κέρδισαν στὸν 19ο αἰώνα ἕδαφος χάρις στὴν πολιτικὴ τῶν διπλωματῶν καὶ τὴ μαζικὴ ἐγκατάσταση Εὐρωπαίων μεταναστῶν. Οἱ περισσότεροι καταλάβαιναν τὰ τουρκικὰ καὶ κάποιοι

μιλούσαν άραβικά. Συνεκτικά στοιχεία τής ομάδας άποτέλεσαν ζτσι ούσιαστικά ή θρησκεία, ή επήκληση τής ευρωπαϊκής καταγωγής και τά συγγενικά και οικονομικά δίκτυα.

Στό δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, στην περίοδο τών μεταρρυθμίσεων (Τανζιμάτ) και ειδικά μετά τόν Κριμαϊκό Πόλεμο, ή σχετικά μικρή ομάδα τών Λεβαντίνων τής Κωνσταντινούπολης, δραγουμάνων και εμπόρων, γνώρισε έντυπωσιακή αύξηση με την εγκατάσταση χιλιάδων Ευρωπαίων επιχειρηματιών, συμβούλων, τεχνιτών, αλλά και πάσης φύσεως τυχοδιωκτών στόν Παλατά και τό Πέραν, που μετατράπηκαν ζτσι σέ «ευρωπαϊκό» προσάτιο τής Κωνσταντινούπολης. Οί ευνοϊκές συνθήκες που εξασφάλιζαν για τούς μη μουσουλμάνους οί όθωμανικές μεταρρυθμίσεις, οί ευρωπαϊκές επενδύσεις και ή εξάρτηση τής Όθωμανικής Αυτοκρατορίας από τις δυτικές Δυνάμεις, αλλά και ή άκτοπλοϊκή σύνδεση με τή Δύση συντέλεσαν στη δημογραφική και οικονομική άκμή του λεβαντίνικου φαινομένου την περίοδο αυτή. Αντίστοιχα, ό ανταγωνισμός με τούς έλληνορθόδοξους και Άρμένιους εμπόρους και επιχειρηματίες και περισσότερο ή επιδεινώση τών σχέσεων τών προσάτιδών τους Δυνάμεων με την Όθωμανική Αυτοκρατορία (Ιταλο-οθωμανικός πόλεμος του 1911, Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος) όδήγησε στη συρρίκνωση τής ομάδας στις άρχές του 20ού αιώνα. Οί απέλάσεις τών κατόχων ιταλικών και γαλλικών διαβατηρίων, τó 1911/1915 και 1914 αντίστοιχα, και ή κατάργηση τών διομολογήσεων τόν Αύγουστο του 1914 όδήγησαν σέ μαζική έξοδο τών Λεβαντίνων και άποτέλεσαν τó κάριο χτύπημα από τó όποιο δέν συνήλθε ή ομάδα. Οί νομικές δυσκολίες με τις όποιες βρίσκονταν συνεχώς αντιμετώπιζα τά ύπολείμμάτα της στην Τουρκική Δημοκρατία καθόρισαν τó ρυθμό τής σταδιακής της εξαφάνισης μέχρι τó δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, όπως μπορεί να διαπιστωθεί από τά κατάστιχα τών ένοριών.

Στη Σμύρνη, την όποία ό συγγραφέας ονομάζει «πρωτεύουσα τών Λεβαντίνων», οί τελευταίοι άριθμούσαν περίπου 20.000 στις άρχές του 20ού αιώνα και άποτελούσαν τó 10% του πληθυσμού τής πόλης παρουσιάζοντας πενταπλασιασμό του άριθμού τους σέ σχέση με έναν αιώνα νωρίτερα. Όστόσο, δέν έχουμε να κάνουμε με ένα δημογραφικό άλμα, όπως εκείνο που έμφανίστηκε στην Κωνσταντινούπολη εξαιτίας μαζικής μετανάστευσης μετά τόν Κριμαϊκό Πόλεμο, όπου ό άριθμός τους δεκαπλασιάστηκε στόν 19ο αιώνα, άποτελώντας πάντως γύρω στό 1900 περίπου τó 3,5% του

συνολικού πληθυσμού της ὀθωμανικῆς πρωτεύουσας. Ἐπίσης, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Γαλατὰ καὶ τὸ Πέραν, ὅπου ἡ παρουσία τῶν Δυτικοευρωπαϊῶν ἦταν ἐντονότερη, ἀλλὰ καὶ ὁ ἔλεγχος τόσο τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν, ὅσο καὶ τῶν εὐρωπαϊκῶν πρεσβειῶν καὶ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἦταν στενότερος, στὴ Σμύρνη ἡ ὁμάδα τῶν Λεβαντίνων μπόρεσε νὰ ἀναπτύξει μιὰ ξεχωριστὴ τοπικὴ ταυτότητα, στοιχεῖο τῆς ὁποίας θεωρεῖ ὁ Schmitt καὶ τὴ χρήση τῶν φραγκοχιώτικων. Ἡ σημασία τῆς διδασκαλίας τῆς λατινικῆς ὀρθογραφίας τῶν ἑλληνικῶν παρουσιάζει ἐνδιαφέρον. Κατὰ τὸν Ἰταλὸ πρόξενο, τὸ 1862, θὰ ἐμπόδιζε τὴν ὥσμωση μὲ τοὺς ὁμόγλωσσους ἑλληνορθόδοξους, ἐνῶ γιὰ τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία θὰ ἐξασφάλιζε τὴν κατανόηση τῶν ἐντυπων ἐκδόσεων ἀπὸ ὅλο τὸ κοινωνικὸ φάσμα τῶν Λεβαντίνων. Ἡ στάση τῶν Λεβαντίνων ἀπέναντι στὴν ἑλληνικὴ διοίκηση τῆς Σμύρνης μεταξὺ 1919 καὶ 1922, στάση καχυποψίας καὶ ἐχθρότητας, καθοριζόταν τόσο ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ ἀντίθεση μεταξὺ καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἰταλίας. Οἱ Λεβαντίνοι δὲν ἔβλεπαν τὸ μέλλον τους σὲ μιὰ ἑλληνικὴ Σμύρνη καὶ ἡ μετανάστευση πρὸς τὴ Δύση εἶχε ξεκινήσει ἀρκετὰ πρὶν ἀπὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1922. Ἡ εἴσοδος τῶν κεμαλικῶν καὶ ἡ καταστροφὴ τῆς πόλης, ποὺ περιγράφεται μὲ βάση ἀνέκδοτο ὕλικὸ ἀπὸ τὰ γαλλικὰ ἀρχεῖα (σ. 216-219), σήμανε τὸ τέλος καὶ τῆς Σμύρνης τῶν Λεβαντίνων. Σχεδὸν ὅλες οἱ ἐκκλησίες, τὰ σχολεῖα, οἱ τράπεζες καὶ τὰ καταστήματα τῶν Λεβαντίνων κήκαν καὶ οἱ περισσότεροι ἔφυγαν τὶς μέρες τῆς καταστροφῆς γιὰ τὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἰταλία.

Στὴν ἐξέταση τῆς κοινωνικῆς διαστρωμάτωσης τῆς ὁμάδας τῶν Λεβαντίνων (σ. 220-301) ὁ συγγραφέας ἐπισημαίνει τὶς ἀμφισημίες τῶν κοινωνικῶν κατηγοριῶν, ὅταν ἐφαρμόζονται σὲ μιὰ ὁμάδα ποὺ ζοῦσε μὲ βάση δυτικὰ κοινωνικὰ πρότυπα σὲ ὀθωμανικὸ περιβάλλον. Τονίζει ἐπίσης τὶς τομὲς καὶ τὶς ἐξελίξεις στὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζει ἔναντι μιᾶς στατικῆς προσέγγισης. Στὶς παλαιότερες ἐλίτ τῶν δραγουμάνων τοῦ Πέραν καὶ τοῦ ἀνώτερου κλήρου προστέθηκαν οἱ Δυτικοευρωπαῖοι ἀστοὶ ποὺ μετανάστευσαν στὸ δευτέρου μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα. Οἱ γάμοι μεταξὺ τῶν ντόπιων ἐμπόρων καὶ τραπεζιτῶν καὶ τῶν νεοφερμένων ἐπέτρεψαν στοὺς πρώτους νὰ διατηρήσουν τὰ κοινωνικὰ πρωτεῖα μέχρι τὸ τέλος, ἐνῶ ἐξέθρεψαν μιὰ συλλογικὴ ἀστικὴ συνείδηση, ποὺ ὑπερέβαινε τὴ διάκριση ντόπιων-Εὐρωπαίων. Ἰδιαίτερα εὐστοχὴ φαίνεται ἐδῶ ἡ κατ' ἀναλογία χρήση κατηγοριῶν καὶ μοντέλων ποὺ ἀνέπτυξε ὁ Jürgen Köcka

για τη μελέτη τῶν ἀσπῶν τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης. Τὰ μεσαῖα στρώματα, ἀποτελούμενα ἀπὸ τοὺς ἀπαραίτητους μεσίτες καὶ τοὺς μικρέμπορους, διευρύνθηκαν μετὰ τὴν ἀνθηση τοῦ τραπεζικοῦ τομέα καὶ τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐπενδύσεων μὲ τοὺς ὑπαλλήλους. Καὶ οἱ δύο πόλεις διέθεταν ἀνάλογης σύνθεσης κατώτερα στρώματα γύρω ἀπὸ τὰ λιμάνια, ἀποτελούμενα κυρίως ἀπὸ Ἀραβες, Μαλτέζους, Δαλματοὺς καὶ Ἑπτανήσιους, ἄρκετοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους κινοῦνταν μεταξὺ νομιμότητας καὶ παρανομίας. Ἐπίσης ἡ πρόωμη ἐκβιομηχάνιση προσέλκυσε μερικὲς χιλιάδες Ἴταλοὺς ἐργάτες, στοὺς ἐκκλούς τῶν ὁποίων ἀναπτύχθηκαν σοσιαλιστικὲς καὶ ἀναρχικὲς ἰδέες.

Τὸ τρίτο μέρος τῆς μελέτης εἶναι ἀφιερωμένο σὲ ζητήματα συνειδήσεων καὶ ταυτοτήτων. Οἱ Λεβαντίνοι στεροῦνταν τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ συνιστοῦν σύμφωνα μὲ τὶς τρέχουσες προσεγγίσεις τὴν ἔννοια τοῦ ἔθνους. Συνδέονταν, ὅμως, μὲ ἰσχυρὰ οικογενειακὰ, κοινωνικὰ καὶ οικονομικὰ δίκτυα, αὐτοπροσδιορίζονταν μὲ βάση τὸ καθολικὸ τοῦ θρήσκευμα, ἐνῶ ἰδιαίτερη σημασία ἔχει καὶ ἡ ἀπόδοση σ' αὐτοὺς μιᾶς ἐνιαίας ταυτότητας ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ τοῦ περιγύρο. Ἔτσι, ὁ συγγραφέας ὀρίζει τοὺς Λεβαντίνοὺς ὡς ἐθνοθρησκευτικὴ ὁμάδα (ethnokonfessionelle Gruppe), σαφῶς διακριτὴ ἀπὸ τὶς ἄλλες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Σὲ συγκεκριμένες μεμονωμένες συγκυρίες διακρίνει ἀπόπειρες αὐτοκαθορισμοῦ καὶ σπέρματα μιᾶς ἀτελοῦς ἐθνογένεσης. Στὴ δεκαετία τοῦ 1790, ἓνα τμῆμα τῶν Λεβαντίνων τοῦ Πέραν στράφηκε κατὰ τῆς ἐπαναστατικῆς Γαλλίας καὶ τοῦ Βατικανοῦ καὶ ἐπιδίωξε τὴ θεσμικὴ ἀναγνώριση τῶν καθολικῶν ραγιαδῶν ἀπὸ τὶς ὀθωμανικὲς ἀρχές. Γύρω στὸ 1860-1862 ἀναπτύχθηκε μεταξὺ τῶν Λεβαντίνων τῆς Σμύρνης, κυρίως τῶν ἐλληνοφῶνων νησιωτῶν ἐμπόρων, τὸ ὄραμα μιᾶς αὐτόνομης Σμύρνης μέσα σὲ μιὰ ἀκαθόριστη ὁμοσπονδία μὲ τὸ ἐλληνικὸ βασίλειο. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις οἱ ἐσωτερικὲς ἀντιφάσεις καὶ κυρίως ἡ ἐξάρτηση τῶν Λεβαντίνων ἀπὸ τὶς προστατίδες τοὺς Δυνάμεις ματαίωσαν τοὺς σχετικoὺς σχεδιασμοὺς ἐν τῇ γενέσει τους. Ἔτσι ὁ συγγραφέας μιλά γιὰ τὴν «ἀποτυχημένη ἐθνογένεση» τῶν Λεβαντίνων, ἡ ἀποτυχία τῆς ὁποίας ἀποδίδεται στὴν ἀπουσία βασικῶν προϋποθέσεων: μιᾶς θεσμικῆς ἐνότητας καὶ ὁμοιογένειας τῆς ὁμάδας, μιᾶς ἐθνικῆς ἐκκλησίας ἢ ἐθνικὰ σκεπτόμενης ἔλιτ καὶ διανόησης, ἐνὸς ἐνιαίου γεωγραφικοῦ χώρου καὶ ἐνὸς κρίσιμου ἀριθμητικοῦ μεγέθους.

Ἄν γιὰ τὴν προσέγγιση αὐτὴ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἔχει ἐπιφυλάξεις, μὲ δεδομένη τὴν καταρχὴν δυσκολία νὰ ὀριστεῖ ἡ ἴδια ἡ ὁμάδα ἐξαιτίας καὶ

τῶν παραπάνω ἀνασχετικῶν τῆς ἐθνογένεσης παραγόντων, ἡ ἐξέταση τῆς προβληματικῆς τῶν ταυτοτήτων ὄχι πλέον σὲ συλλογικό, ἀλλὰ σὲ ἀτομικό ἐπίπεδο ἀποδεικνύεται ἰδιαίτερα χρήσιμη. Μέσα ἀπὸ περιπτώσεις παραδειγματικῶν βιογραφιῶν ὁ συγγραφέας ἀναδεικνύει τὶς στρατηγικὲς καὶ τὶς τεχνικὲς ποὺ ἀκολούθησαν οἱ Λεβαντίνοι γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῶν συμφερόντων τους καὶ διακρίνει μιὰ «ἐξωτερικὴ» καὶ μιὰ «ἐσωτερικὴ» ταυτότητα. Ἡ δευτέρη, ἡ πραγματικὴ ταυτότητα, μὲ ἀναφορὰ στὴν οἰκογένεια, στὸ καθολικὸ θρησκειομα καί, εἰδικὰ στὴν περίπτωση τῆς Σμύρνης, στὴν πόλη ὡς πατρίδα, ἐντασσόταν στὴν ὀθωμανικὴ παράδοση. Ἡ πρώτη, τεχνητὴ καὶ προσχηματικὴ, ἀποτελοῦσε τὴ βιτρίνα· γι' αὐτὸ μπορούσε νὰ ἀλλάξει καὶ ἄλλαξε ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες καὶ τὰ συμφέροντα τῶν ἀνθρώπων. Ὁ στόχος αὐτοῦ τοῦ περίπλοκου «παιχνιδιοῦ μὲ τὶς ταυτότητες» ἦταν ἡ ἀποφυγὴ τῆς πτώσης στὸ καθεστῶς τοῦ ραγιᾶ, ἀλλὰ καὶ τῆς ὀριστικῆς ἐπιλογῆς. Μόνο ἔτσι μπορούσαν νὰ διατηρήσουν τὰ προνόμιά τους (π.χ. τὴ φορολογικὴ προστασία καὶ τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴ στρατιωτικὴ θητεία), ἀλλὰ καὶ νὰ μὴν ὑποχρεωθοῦν νὰ μεταναστεύσουν: «Μόνο σὲ αὐτὴ τὴ γκρίζα ζώνη [ἀνάμεσα στὴν Αὐτοκρατορία καὶ τὶς εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις] μπορούσαν νὰ διατηροῦν τὴν ἀμφίσημη, ρευστὴ ταυτότητά τους» (σ. 365). Ἀπὸ τὶς ὀθωμανικὲς μεταρρυθμίσεις οἱ Λεβαντίνοι εἶχαν, ἐπομένως, μόνο νὰ χάσουν (καταργήσεις προνομίων, συρρίκνωση τοῦ καθεστώτος τῶν προστατευμένων τὸ 1863, εἰσαγωγὴ τῆς ὀθωμανικῆς ὑπηκοότητας τὸ 1869). Στὴν πίεση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν δυτικῶν κρατῶν, μὲσω τῶν προξενείων καὶ τῶν δεσμῶν ποὺ αὐτὰ ἔλεγχαν (σχολεῖα, ἐμπορικοὶ σύλλογοι, φιλανθρωπικὲς ὀργανώσεις), πρὸς τὴν κατεύθυνση ἑνὸς ἐθνικοῦ προσδιορισμοῦ, οἱ Λεβαντίνοι ἀντέδρασαν μὲ εὐελιξία, υἱοθετώντας τοὺς ὅρους τοῦ καινούριου συστήματος, ὅπως εἶχαν κάνει μὲ τὸ παλιό. Οἱ αἰτήσεις τους πρὸς τὰ προξενεῖα γιὰ τὴ χορήγηση διαβατηρίων, ὅπου ἐπιχειρηματολογοῦν σύμφωνα μὲ τὶς προτιμήσεις τῶν παραληπτῶν τους, ἀποτελοῦν πηγὲς ἐνδεικτικῆς αὐτῆς τῆς τεχνικῆς, ἀρκεῖ νὰ μὴν τὶς λάβει κανεὶς τοῖς μετρητοῖς, ὅπως προειδοποιεῖ ὁ συγγραφέας. Ἀπέναντι στὸν ἐθνικισμό, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκκοσμίκευση ποὺ πρέσβευαν ἡ Ἰταλία καὶ ἡ Γαλλία, ὁ κόσμος τῶν Λεβαντίνων ἐμφανίζοταν ὡς ἀναχρονισμός. Μὴν μπορώντας νὰ συγκροτήσουν μιὰ αὐτόνομη ἔκφραση τῶν συμφερόντων τους, ἀκολούθησαν τελικὰ τὰ ἐθνικὰ κράτη καὶ τὴ λογικὴ τους, ὅταν ὑποχρεώθηκαν ἐκ τῶν πραγμάτων νὰ ἐπιλέξουν.

Στὸ τέταρτο μέρος τοῦ βιβλίου ἐξετάζεται ἡ θέση τῶν Λεβαντίνων στὴν ὀθωμανικὴ κοινωνία καὶ οἱ σχέσεις τους μὲ τὶς ἄλλες ἐθνοδρησκευτικὲς ομάδες. Στὸν δημόσιο χῶρο, στὸ χῶρο τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ψυχαγωγίας, οἱ ἐπαφῆς ἦταν περισσότερες ἀνάλογα μὲ τὴν ἐπαγγελματικὴ καὶ κοινωνικὴ θέση. Στὸν ἰδιωτικὸ χῶρο τὰ στεγανὰ παρέμεναν, παρότι στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα οἱ συνοικίες τῶν Λεβαντίνων μεταβλήθηκαν σὲ μεικτὲς ζῶνες. Διαφορετικοῦ χαρακτήρα διάκριση ὑποδεικνύει ὁ συγγραφέας ἀνάμεσα στὸ συλλογικὸ ἐπίπεδο, ὅπου τὰ στερεότυπα ἦταν ἐνεργὰ καὶ σὲ αὐτὸ τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων, πού ὑπάκουαν σὲ διαφορετικὲς προτεραιότητες (π.χ. γάμοι μὲ ἑλληνορθόδοξους καὶ προτεστάντες). Οἱ Λεβαντίνοι δὲν ὑπῆρξαν φορεῖς τοῦ δυτικοῦ τρόπου ζωῆς ὅσο οἱ Εὐρωπαῖοι μετανάστες. Ἔπαιξαν ἓναν περιορισμένο διαμεσολαθητικὸ ρόλο καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀφομοίωσαν τὰ ποικίλα, δυτικῆς προέλευσης πρότυπα μαζὶ μὲ τὴν ὑπόλοιπη ὀθωμανικὴ κοινωνία ὡς τμῆμα τῆς, ἰδίως στὸ ἐπίπεδο τοῦ ὕλικου πολιτισμοῦ (ἐνδυμασία, κατοικία) καὶ τῆς ψυχαγωγίας (λέσχεις, πάρκα, χοροεσπερίδες, καζίνο, καφεστανάν). Δύσκολα προσφέρονται, καταλήγει ὁ συγγραφέας, γιὰ ἐξιδανικεύσεις καὶ ἀναπολήσεις μιᾶς ὑποτιθέμενης ἀνεκτικῆς καὶ κοσμοπολίτικῆς κοινωνίας (σ. 456-457). Τὸ παράδειγμά τους δείχνει, ὅμως, καὶ πόσο ἐπισηφελῆς καὶ προβληματικὴ εἶναι ἡ διάκριση πολιτισμικῶν σφαιρῶν μὲ σαφῆ καὶ σταθερὰ περιγράμματα.

Ἄν καὶ ὁ συγγραφέας ἀπευθύνει πρόσκληση γιὰ περαιτέρω ἔρευνα τοῦ λεβαντίνικου φαινομένου, ἡ μελέτη του συνιστᾷ ὀπωσδήποτε κάτι πολὺ περισσότερο ἀπὸ μιὰ πρώτη ἀπόπειρα προσέγγισης τοῦ θέματος. Τὰ ἐρεθίσματα πού προσφέρει σὲ ἱστορικοὺς πού ἀσχολοῦνται μὲ τὶς ἄλλες ἐθνοδρησκευτικὲς ομάδες τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας εἶναι πολλά. Τέλος, πρέπει νὰ σημειώσουμε τὴν εὐρύτερη μεθοδολογικὴ σημασία πού ἔχει ἡ ἐπιλογή τῆς ἐξέτασης τοῦ ζητήματος τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας καὶ τῆς ἐπιβολῆς τῆς σὲ μιὰ ὑπερεθνικὴ ομάδα, μέσα ἀπὸ τὴν ἀνάδειξη τῶν ἀτομικῶν στρατηγικῶν προσαρμογῆς καὶ ὑπεκφυγῆς ἀπέναντι στοὺς ἰδεολογικοὺς καταναγκασμοὺς καὶ τὶς πιέσεις τῶν ἐθνικῶν κρατῶν.

ΝΙΚΟΛΑΣ ΠΙΣΣΗΣ